

XVI–XIX ASRLAR XIVA XONLIGI ETNOSIYOSIY TARIXINING YOZMA MANBALARDA AKS ETISHI

Yudasheva Shaxlo Shuxrat qizi

Ma'mun Universiteti NTM

Tarix yo'nalishi magistratura talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20552470>

Annotatsiya. Tezisdagi XVI–XIX asrlar Xiva xonligi etnosiyosiy tarixining yozma manbalarda yoritilishi tahlil qilinadi. Xorazm tarixiga oid xonlik davri manbalari faqat siyosiy voqealar bayoni emas, balki urug'-qabila munosabatlari, sulolaviy legitimlik, hokimiyat almashinuvi, ko'chmanchi va o'troq aholi o'rtasidagi aloqalar, qo'ng'irotlar mavqeining kuchayishi, qoraqalpoq va turkman guruhlarining xonlik siyosiy hayotidagi o'rni haqida ma'lumot beruvchi tarixiy dalillar majmuasi sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, Xorazm, etnosiyosiy tarix, yozma manbalar, Abulg'oz Bahodirxon, Munis, Ogahiy.

KIRISH

XVI–XIX asrlar Xiva xonligi tarixi Markaziy Osiyo tarixshunosligida siyosiy hokimiyat, sulolaviy kurashlar, etnik guruhlararo munosabatlar, voha va dasht aloqalari, o'troq dehqonchilik hamda ko'chmanchi chorvadorlik muhitining o'zaro ta'siri bilan ajralib turadi. Xorazmda shakllangan xonlik faqat ma'muriy-siyosiy tuzilma emas, balki turli urug', qabila, elat va hududiy guruhlar manfaatlari kesishgan murakkab etnosiyosiy maydon edi. Shu sababli yozma manbalar xonlik tarixini o'rganishda asosiy daliliy tayanch vazifasini bajaradi.

Xiva xonligi etnosiyosiy tarixini tadqiq etishda mahalliy tarixnavislik an'anasi alohida o'rin tutadi. Abulg'oz Bahodirxonning "Shajarayi turk" asari turkiy xalqlar nasabnomasi, urug' kelib chiqishi va hukmdorlik legitimligi masalalarini izohlashi bilan muhim manbadir [1]. Munis va Ogahiy tomonidan yozilgan "Firdavs ul-iqbol" asari esa Xorazmda siyosiy hokimiyat, ichki nizolar, elatlar munosabati, xonlik ma'muriy hayoti, harbiy yurishlar va saroy muhitini keng bayon etadi [2]. Bayoniyning "Shajarayi Xorazmshohiy" asari XIX asr oxiri va undan oldingi tarixiy xotirani tizimlashtiruvchi manba sifatida xonlikdagi sulolaviy davomiylik, qo'ng'irotlar hokimiyati va siyosiy jarayonlarni yoritadi [3].

ASOSIY QISM

XVI asrda Xorazmda siyosiy hokimiyat Shayboniylar sulolasi bilan bog'liq arabshohiy tarmog'i qo'lga o'tishi xonlik etnosiyosiy tarixidagi muhim burilishlardan biri bo'ldi. Yozma manbalarda arabshohiy hukmdorlar nasabining Jo'jixon avlodlariga bog'lanishi bejiz emas edi. Bunday nasabiy talqin hokimiyatning siyosiy qonuniyligini asoslashga xizmat qilgan. Abulg'oz Bahodirxon o'z asarida turkiy-mo'g'ul nasabnomalariga katta e'tibor qaratib, hukmdorlik va urug'-qabila mansubligini tarixiy xotira bilan bog'laydi [1]. Bu holat Xiva xonligida siyosiy hokimiyat faqat harbiy kuchga emas, nasab, qabila mavqei va tarixiy an'ana bilan asoslanganini ko'rsatadi.

Xiva xonligi etnosiyosiy tarkibida o'zbek urug'lari, turkman qabilalari, qoraqalpoq guruhlar, qozoq va boshqa qo'shni elatlar bilan aloqalar doimiy ahamiyatga ega bo'lgan. Voha aholisi dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo bilan bog'liq o'troq qatlamni tashkil etgan bo'lsa, dasht hududlari va chekka yaylovlarda yashovchi qabila guruhlar xonlik siyosiy va harbiy tizimiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Xiva xonlari ko'pincha turli qabila boshliqlari, inoq,

biy, bek va harbiy zodagonlar bilan muvozanatli munosabat yuritishga majbur bo'lgan. Munis va Ogahiy xonlikdagi siyosiy beqarorlik, ichki kurashlar, qabila yetakchilarining hokimiyatga munosabati, xon saroyi atrofidagi guruhlar raqobatini voqealar ketma-ketligi orqali yoritadi [2].

XVIII asr Xiva xonligi tarixida qo'ng'irotlar mavqeining kuchayishi bilan xarakterlanadi. Manbalarda inoq lavozimi, qo'ng'irot amaldorlarining siyosiy ta'siri, xonlik hokimiyatining real boshqaruv markazi asta-sekin o'zgarib borgani seziladi. XIX asr boshlaridan qo'ng'irotlar sulolasi hokimiyatni mustahkamlashi Xiva xonligi etnosiyosiy tarixida yangi bosqichni yuzaga keltirdi. Bayoniy mazkur jarayonlarni Xorazm hukmdorlari shajarasi, saroy siyosati va xonlikdagi ichki tartiblar bilan bog'liq holda bayon etadi [3]. Qo'ng'irotlar hukmronligi Xiva xonligida markazlashuvga intilish, saroy ma'muriyatini tartibga solish, harbiy-siyosiy tayanch guruhlarini nazorat qilish jarayonlari bilan birga kechgan.

Xiva xonligi yozma manbalarida turkman qabilalari masalasi ham muhim o'rin egallaydi. Turkman guruhlarini xonlikning janubiy va g'arbiy chegaralarida, Amudaryo quyi oqimi va Qoraqumga tutash hududlarda yashab, siyosiy, harbiy va iqtisodiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatgan. Ular ayrim davrlarda xonlikka bo'ysunuvchi harbiy kuch sifatida, boshqa holatlarda mustaqil siyosiy omil yoki qarshilik ko'rsatuvchi guruh sifatida tasvirlanadi. Ogahiy tarixiy voqealarni bayon etar ekan, turli el va qabila nomlarini, ularning yurishlardagi ishtirokini, xonlik hokimiyati bilan aloqalarini qayd etadi [2]. Bu ma'lumotlar Xiva xonligining etnosiyosiy tizimi doimiy muzokara, ittifoq, qarama-qarshilik va bo'ysundirish munosabatlari asosida shakllanganini ko'rsatadi.

Qoraqalpoqlar haqidagi ma'lumotlar ham xonlik tarixining etnosiyosiy qatlamini tushunishda zarur. XVIII–XIX asrlarda qoraqalpoq guruhlarini Amudaryo quyi oqimi, Orolbo'yi hududlari va Xorazm siyosiy makoni bilan bog'liq holda manbalarda uchraydi. Ularning xonlik bilan aloqalari har doim bir xil bo'lmagan: ayrim davrlarda soliqqa tortish, harbiy xizmat, ko'chish yo'llari, suv va yaylov masalalari atrofida munosabatlar keskinlashgan. Yozma manbalar bu jarayonlarni ko'pincha xonlik markazining pozitsiyasidan yoritadi. Shuning uchun manbashunoslik tahlilida saroy tarixnavisligi uslubini hisobga olish zarur.

XULOSA VA MUNOZARA

XVI–XIX asrlar Xiva xonligi etnosiyosiy tarixining yozma manbalarda aks etishi murakkab va ko'p qatlamli jarayondir. Abulg'ozir Bahodirxon, Munis, Ogahiy va Bayoniy asarlari xonlikdagi sulolaviy legitimlik, urug'-qabila munosabatlari, qo'ng'irotlar hokimiyatining kuchayishi, turkman va qoraqalpoq guruhlarini bilan aloqalar, markaziy hokimiyat va mahalliy kuchlar o'rtasidagi ziddiyatlarni o'rganish uchun asosiy manbalar sirasiga kiradi.

Yozma manbalar xonlik tarixini saroy tarixnavisligi an'anasi doirasida yoritgani sababli ularni tanqidiy tahlil qilish zarur. Etnik nomlar, siyosiy unvonlar, yurishlar bayoni, itoat va qarshilik tasvirlari tarixiy kontekst bilan solishtirilganda aniqroq ilmiy xulosalar beradi. Xiva xonligi etnosiyosiy tarixi voha va dasht, markaz va chekka hududlar, sulola va qabila, o'troq hamda ko'chmanchi aholi o'rtasidagi murakkab munosabatlar tizimi sifatida talqin etiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Абулғозий Баҳодирхон. Шажараи турк. — Тошкент: Чўлпон, 1992. — 192 б.
2. Мунис, Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. — 520 б.
3. Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. — Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва

санъат нашриёти, 1994. — 104 б.

4. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — М.: Издательство восточной литературы, 1963. — 763 с.

5. Bregel Y. Khorezm Turkmens in the 19th Century. — Bloomington: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, 1981. — 164 p.